

Een verbindende verzorgingsstaat

Een verbindende verzorgingsstaat

Over burgerschap, zorg en (super)diversiteit

Rede

uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar Actief Burgerschap
aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen
van de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 7 oktober 2016

door

Monique Kremer

Dit is oratie 574, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Opmaak: JAPES, Amsterdam

© Universiteit van Amsterdam, 2017

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

*Familie, vrienden en collega's,
Leden van het Curatorium van de Leerstoel Actief burgerschap,
Leden van het Bestuur van de Stichting Actief Burgerschap,
Meneer de Decaan,
Mevrouw de Rector Magnificus,¹*

Mehmet wil helemaal niets meer, vertelt zijn uit Turkije afkomstige moeder. Hij is 20 en verstandelijk beperkt. Eerst ging hij naar de reguliere dagbesteding, waar minstens dertig mensen kwamen. Als hij zich gestrest voelde, ging hij Turks praten. 'Dat was echt niet de bedoeling', zeiden de begeleiders. Op vrijdag wilde zijn moeder hem soms ophalen om gezellig naar de markt te gaan, maar dat mocht niet. Mehmet kon gelukkig meedoen in een nieuw kleinschalig initiatief van een Turks-Nederlandse zorgorganisatie. Hij bloeide enorm op; hij voelde zich thuis. Als het nodig was, kon hij Turks spreken. Af en toe zette de begeleidster de islam in om de jongens in het gareel te houden. Maar het project werd door de gemeente niet meer gefinancierd. Toen Mehmet dat hoorde, heeft hij thuis nog tevergeefs zijn spaarpot opgehaald. Nu reageert hij zijn frustraties af op zijn moeder.

Mahinder is de verzorgingsstaat best wel gaan waarderen, zegt hij. Vergeleken met Mumbai, waar hij ook in de ICT werkte, is er in Nederland een stuk minder ongelijkheid. Wel moet hij te veel belasting en premies betalen, vindt hij: 'Bij ons zorg je voor jezelf en voor je familie.' Door alvast een huis te kopen in India, heeft hij zijn pensioen al geregeld. Vooral de Nederlandse gezondheidszorg valt hem tegen. Zijn dochttertje had een keer midden in de nacht hoge koorts. Ze belden de huisarts, maar die nam hen totaal niet serieus. 'Geef maar een paracetamolletje', zei ze. Toen zijn ze halsoverkop naar het ziekenhuis gereden. Zijn vrouw en hij hebben overwogen om in Nederland te blijven. Maar ze voelen zich hier niet altijd thuis. 'Nu heb je het Polenmeldpunt', zegt hij, 'straks zijn wij aan de beurt.'

De ouders van Marjolein zijn het een beetje zat dat ze nog thuis woont. Zelf wil ze ook heel graag 'iets voor zichzelf opbouwen'. Alleen financieel lukt dat niet. Marjolein is 28 en heeft chronische reuma, waardoor ze niet meer dan 24 uur per week kan werken, en haar vmbo-diploma geeft alleen toegang tot laagbetaald werk. Haar eerste baan als verkoopster in een schoenenwinkel

was hartstikke leuk. Maar als ze te hard gewerkt had, kon ze de dag erna niet opstaan en moest ze zich ziek melden. Haar contract werd niet verlengd. Veel van haar vrienden kunnen ook geen werk vinden. Ze zeggen dat al die vluchtelingen het werk inpikken. Volgens Marjolein is dat niet waar. Maar het is wel oneerlijk dat vluchtelingen eerder een huis hebben dan zij.

Wat hebben de verhalen van Mehmet, Mahinder en Marjolein² met elkaar gemeen? Ze gaan alle drie over vraagstukken rond migratie, diversiteit en zorg in de verzorgingsstaat. Hebben migranten dezelfde rechten als mensen die in Nederland geboren zijn, wat Marjolein betwist? Moet iedereen solidair zijn en meebetalen aan de verzorgingsstaat, ook als je maar tijdelijk in Nederland bent, zoals Mahinder? Is het goed om zorg te krijgen in je eigen taal en cultuur, zoals bij Mehmet? En wat verbindt Mehmet, Marjolein en Mahinder eigenlijk met elkaar?

Een belangrijk vraagstuk ten tijde van migratie is hoe we ervoor zorgen dat verschillende bevolkingsgroepen zich met elkaar verbonden voelen. Het gaat niet alleen om verbindingen tussen zogenoemde autochtonen en allochtonen³, maar ook tussen migrantengroepen onderling, en vooral tussen nieuwkomers en gevestigden. Veel 'allochtonen' zijn immers net zo goed 'van hier'. Omdat migratie een ander gezicht heeft gekregen – migranten kennen veel onderlinge verschillen, blijven korter en blijven vaak verbonden aan het land van herkomst – én door onzekerheden in de ontvangende samenleving, wordt het maken van verbindingen steeds belangrijker en complexer. Voor verbinden is onderling vertrouwen tussen mensen een minimale voorwaarde, wederkerigheid is nog beter (Misztal 1996, Komter 2003). Verbindingen kunnen namelijk nooit van één kant komen; dat kan iedere chemicus of timmerman je uitleggen. Verbinden is een actief en tweezijdig of meervoudig proces: *it takes two – three or four – to tango*.⁴

Wat kan burgers verbinden? Kan de verzorgingsstaat – en de door decentralisaties ontstane verzorgingsstad – die verbindende rol misschien spelen? In het WRR-rapport *De verzorgingsstaat herwogen* (2006) wordt verbinden – naast verzorgen, verzekeren en verheffen – gezien als een essentiële functie van de verzorgingsstaat. Met zijn gezondheidszorg, sociale zekerheid en onderwijsstelsel heeft de verzorgingsstaat van oudsher redelijk goede sier gemaakt met het verkleinen van de sociale afstand tussen generaties, tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus, en vooral tussen klassen. Dat benadrukte ook T.H. Marshall (1976 [1950]), een van de grondleggers van de sociologische burgerschapstheorie. Hij schreef dat sociale rechten de kroon zijn op burgerschap: ze beschermen mensen tegen de kwetsbaarheid van de grillige arbeidsmarkt, en tegen de beklemmende aanspraken uit eigen kring,

om zo vrijelijk te kunnen deelnemen aan de samenleving. Verbindingen zijn volgens Marshall dus een uitkomst van burgerschap.

De vraag is nu: kan de hedendaagse verzorgingsstaat ook de sociale afstand tussen mensen overbruggen die ontstaat door migratie? Dat is niet langer vanzelfsprekend. In de verzorgingsstaat staat de verbindende functie niet meer voorop. Als het om burgerschap gaat, zijn termen met 'eigen' en 'zelf' dominant, zoals 'eigen kracht', 'eigen regie', 'zelforganisatie' en 'zelfredzaamheid'. Het individu staat – gek genoeg – ook centraal in de 'participatiesamenleving'. De koning zei het in de troonrede van 2013 (Rijksoverheid 2013) zo: 'Van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving. Wanneer mensen zelf vorm geven aan hun toekomst, voegen zij niet alleen waarde toe aan hun eigen leven, maar ook aan de samenleving als geheel.' Dus vooral door voor jezelf te zorgen en geen beroep te doen op de verzorgingsstaat, draag je een steentje bij aan de samenleving. De 'participatiesamenleving' wordt onderbouwd door te wijzen op de noodzaak van bezuinigingen en het idee dat, ik citeer nogmaals de koning, 'mensen in onze huidige netwerk- en informatiesamenleving mondig en zelfstandiger zijn dan vroeger'. Het prototypische beeld van de burger in de participatiesamenleving is dus van de hoger opgeleide, liefst kapitaalachtige, zelfredzame netwerker. Dezelfde burger stond ook model voor de beroemde voorlichtingscampagne om de veranderingen in de zorg aan te kondigen: 'Nederland verandert / de zorg verandert mee'.

Maar als Nederland niet alleen rijker of mondig maar vooral diverser wordt, verandert de zorg dan ook mee? En wat hebben Mehmet, Mahinder en Marjolein precies aan deze specifieke interpretatie van de 'participatiesamenleving'? Eigen verantwoordelijkheid kan niet het enige antwoord zijn op de kwetsbaarheid van het menselijk bestaan. Voor burgerschap zijn verbindingen met anderen – via dagbesteding, of werk, of een warm welkom in een land – minstens zo belangrijk.

In deze oratie ga ik in op de belangrijkste verbindingsopgaven in een immigratiesamenleving, en op de vraag hoe de verzorgingsstaat en -stad daaraan kunnen bijdragen. Ik richt mij daarbij vooral op de zorg voor ouderen en mensen met een verstandelijke of geestelijke beperking, een belangrijk aandachtsveld binnen de leerstoel Actief Burgerschap. Maar voordat ik inga op de opgaven, wil ik een aantal kenmerken van onze immigratiesamenleving bespreken die de verbindingsopgaven urgenter en complexer maken.

Ongelijke diversiteit

Laten we eerst naar de cijfers kijken. Inmiddels is een op de vijf inwoners een ‘allochtoon’. Dat zijn migranten en hun kinderen. In grote steden zoals Amsterdam of Almere is dat een op de drie. Maar ook in steden als Arnhem, Lelystad of Delft is 20 procent van de inwoners ‘allochtoon’. Kijken we naar de jeugd van tegenwoordig, dan heeft de helft van de jongeren in de grote stad een migratieachtergrond (Jennissen et al. 2015). In feite zijn veel van de zogenoemde allochtonen geen nieuwkomers, maar gevestigden: een doorsnee Marokkaanse vrouw woont langer in Amsterdam dan een Amsterdamse scholier of student.

De verbindingsopgave wordt intenser en complexer omdat migratie een ander gezicht heeft gekregen. Ten eerste neemt de diversiteit binnen de groep migranten toe. In statistieken en beeldvorming gaat het vaak over Marokkaanse, Turkse, Antilliaanse en Surinaamse Nederlanders, zeg maar de G4, de grootste vier, maar inmiddels zijn er in Nederland meer Polen dan Antillianen (CBS 2016). Migranten komen uit heel veel verschillende landen – van Duitsland tot Syrië – en verplaatsen zich om heel veel verschillende redenen. Daarnaast zijn er grote sociaal-economische verschillen: kennismigrantten zijn vaak hoogopgeleid, zelfredzaam en kapitaalkrachtig – ‘de ideale burger’ – terwijl armoede pregnant aanwezig is in Nederlands-Marokkaanse kringen, naast een opkomende middenklasse (SCP/CBS 2014). Bovendien zijn er grote verschillen tussen generaties, ook wat betreft opvattingen. Terwijl Turkse en Marokkaanse ouderen vaak de onuitgesproken verwachting koesteren dat hun kinderen later voor ze gaan zorgen, willen hun dochters ook aan het werk (Schans 2007, Yerden 2013; voor een iets ander beeld: Van den Berg 2014).⁵ ‘Je kan mensen met dezelfde nationale of etnische achtergrond niet zien als homogeen in termen van hun waarden, culturele repertoire, vaardigheden, kansen en identiteiten’, zeggen migratieonderzoekers (Crul 2016, ook Crul et al. 2013, zie ook Geldof 2013). Dat is belangrijk, maar dat geldt natuurlijk ook voor ‘autochtonen’.

Ten tweede zijn door internet, fysieke en financiële snelwegen en mobiele telefonie transnationale verbindingen steeds sterker geworden. Het land van herkomst blijft verweven met het leven hier. Migrantten voelen daardoor vaak een dubbele verbinding; ze identificeren zich met Nederland én met India of Iran. Maar een deel van de migrantten, vooral uit Polen, voelt zich helemaal niet verbonden met Nederland (Gijsberts en Lubbers 2015, Huijnk et al. 2015). Veel migranttenfamilies, zeker bij vluchtelingen, zijn transnationale families (Schrooten et al. 2015). Ze wonen verspreid over verschillende landen; een

broer woont in Duitsland, een zus is teruggekeerd naar Turkije en de ouders pendelen tussen Istanboel en Amsterdam.

Ten derde: migratie is steeds vaker tijdelijk. Het land van aankomst is niet altijd de eindbestemming meer. Kennismigranten zoals Mahinder, en veel vluchtelingen, reizen verder naar een betere bestemming, ook binnen Europa. Door goedkope vlieg- en bustickets ('Wizz Air') en de nabijheid en open grenzen in Europa is het makkelijker om kort te blijven. Sommige Polen pendelen, of ze vertrekken als ze genoeg verdiend hebben (Engbersen et al. 2011). Tegelijkertijd zal vestigingsmigratie altijd blijven bestaan: er worden steeds meer Poolse kinderen in Nederland geboren (cbs.nl, bezocht op 17-11-2016).

Migratieonderzoekers, Steven Vertovec (2007, Meissner en Vertovec 2015) voorop, zeggen dat we in een tijdperk leven van 'super-diversiteit', een concept dat een supersnelle opmars heeft gemaakt in de sociale wetenschappen.⁶ Het voordeel daarvan is dat er niet alleen via een etnische lens wordt gekeken. Ook opleiding, generatie, sociaal-economische achtergrond, gezondheid en gender werken daarop in.⁷ Volgens de opvatting van superdiversiteit is de meerderheid binnenkort een diverse groep van minderheden, dan bestaat er geen meerderheidsnorm meer. Daardoor is 'assimilatie' in de meerderheid niet meer de enige vorm van integratie. Omdat superdiversiteit migratie niet meteen in problematische termen ziet, biedt de term aan beleidsmakers en professionals vaak een opluchtend perspectief.

Zelf spreek ik liever van 'ongelijke -diversiteit'. Superdiversiteit klinkt wel erg super! Het riekt een beetje naar een romantische viering van verschillen (zie ook Arnout en Spotti 2014). Diversiteit binnen nationale grenzen is niet per definitie goed of slecht. Het is er. Bovendien: superdiversiteit ontkent, of – beter – verdoezelt, dat er nog steeds een feitelijke maar vooral ook een 'verbeelde meerderheid' is, vaak blank en in Nederland geboren, die meer te zeggen heeft en dat ook rechtvaardig vindt. En die uitdraagt dat ze een thuiswedstrijd speelt. Misschien dat de toenemende etnische diversiteit volgens wetenschappers niet meer kan leiden tot het simpele pad van assimilatie, maar de meerderheid van de Nederlandse bevolking denkt daar vooralsnog heel anders over (SCP 2012). En die weet heel goed de weg te vinden naar de media en de stembus. Ze hebben in termen van het WRR-rapport *Identificatie met Nederland* (2007) een sterke 'articulatiemacht'. Daar komt bij dat de 'meerderheidsnorm' ook vaak gebeiteld is in regels, wetten, praktijken en instituties.

Superdiversiteit geeft dus de illusie van gelijkheid in een ongelijke wereld, een wereld die indringend aanwezig is in het leven van veel migranten en hun kinderen: op tv, in het parlement, op de arbeidsmarkt, op de huizenmarkt. Een migrantenjongere zegt in een SCP-onderzoek (Huijnk et al. 2015): 'Je be-

gint met 1-0 achter.’ Er is – om in sporttermen te blijven – geen gelijk speelveld. En dat gelijke speelveld bestaat ook niet tussen verschillende migrantengroepen of -generaties. De vader van Mehmet ondervindt waarschijnlijk meer concurrentie van nieuwe migranten dan de vriendengroep van Marjolein. Kortom, superdivers is ook vaak superongelijk.

Daarnaast is het van belang de blik te richten op de ontvangende samenleving, waar superdiverse migratiewetenschappers vaak weinig aandacht voor hebben. Lang niet alle ‘blanke autochtonen’ ervaren immers dat ze een thuiswedstrijd spelen. Ze voelen zich juist verliezers. Dit zijn de door een prominente politicus geschapen Henk en Ingrid, die ook hun pendant kennen in gevestigde Surinaamse of Turkse kringen (Huijnk en Dagevos 2012, Soerdjballi 2012). Toch zijn ook Henk en Ingrid niet representatief voor de opvattingen van burgers. Een aanzienlijk deel van de bevolking – hoewel kleiner – vindt migratie prima en ziet andere culturen als een aanwinst voor het land. Ook ten aanzien van de huidige vluchtelingen, blijkt uit onderzoek (SCP 2016), is er geen sprake van polarisatie of radicale opvattingen. Mensen hebben vooral gemengde gevoelens.

Wel concentreren vooroordelen en migratieweerstand zich vooral onder lager opgeleiden, al zijn de gevoelens breder verspreid. We zien recenter ook een uitbreiding naar de middenklasse (SCP 2015). Dat komt niet zozeer door de aantallen migranten, maar door een onzekere positie in de samenleving. Mensen hebben niet het gevoel dat hun kinderen het beter krijgen dan zij. Noch dat ze, ook als ze hun best doen, een rustig middenklassenleven kunnen leiden (Larsen 2013). Dat zie je bij Marjolein. Omdat ze zelf niet vooruit kan, vindt ze het oneerlijk dat vluchtelingen wel een huis konden krijgen. Ook hebben mensen er last van als ze geen grip hebben, ze ervaren een verlies van controle op wat wel ‘de stroom’ van migratie wordt genoemd (bijvoorbeeld Blinder 2015). Daarom wakkeren tendentieuze begrippen als ‘een tsunami van migratie’ de weerstand aan.

Nieuwe verbindingsopgaven

Ongeveer de helft van de mensen in Nederland denkt dat de kloof tussen migrantengroepen en autochtonen alleen maar groter wordt (Huijnk et al. 2015). Dat klinkt onheilspellend, bijna als een *selffulfilling prophecy*. Hoe kunnen we de sociale afstand overbruggen, afstand die ontstaat door complexe migratie én onzekerheid in de ontvangende samenleving? Oftewel: wat zijn nu de verbindingsopgaven tussen de verschillende bevolkingsgroepen in tijden van ongelijke diversiteit? Marshall en vele anderen na hem (zie bijvoor-

beeld Rosanvallon 2016) benadrukken twee typen verbindingen: die tussen burger en overheid én die tussen burgers onderling. Volgens de institutionele theorie van de verzorgingsstaat (o.a. Esping-Andersen 1990, Rothstein 1998, 2011) vormt de overheid dus ook de verbinding tussen burgers. Zij stellen bijvoorbeeld dat door een wederkerige, geloofwaardige en betrouwbare overheid er ook meer vertrouwen ontstaat tussen burgers onderling.

Er zijn ten minste vier belangrijke verbindingsopgaven, op te delen aan de hand van twee assen. De eerste as heeft betrekking op de onderlinge verbindingen tussen burgers, en de verbindingen tussen overheid en burgers. De tweede as markeert het verschil tussen directe en indirecte verbindingen.

De vier verbindingsopgaven

verbindingen in de verzorgingsstaat	direct	indirect
burgers onderling	ontmoeten	(formele) solidariteit
burgers en overheid	rechten en plichten	professionele dienstverlening

Deze vier verbindingsopgaven kunnen ook goed gebruikt worden voor andere verbindingen, zoals tussen lager en hoger opgeleiden. De twee bovenste opgaven gaan over het versterken van onderlinge verbindingen, over ontmoeten en formele solidariteit. De onderste twee hebben betrekking op het versterken van verbindingen tussen burgers en overheid, via rechten en plichten en via professionele dienstverlening. Ik ga nu, omwille van de tijd, kort in op de opgaven rond formele solidariteit (rechtsboven) en rechten en plichten (linksonder). Daarna ga ik uitgebreider in op de twee andere verbindingsopgaven: ontmoeten en professionele dienstverlening.

De eerste opgave is het behouden van de formele solidariteit die nodig is voor de verzorgingsstaat en de verzorgingsstad. Want als vreemden op het toneel verschijnen, herkennen en vertrouwen mensen ze dan wel (zie bijvoorbeeld Freeman 1986, Miller 2006, Entzinger en Van der Meer 2004)? Uit onderzoek blijkt dat genereuze verzorgingsstaten, zoals Zweden, meer dan selectieve verzorgingsstaten, zoals Engeland of Polen, door burgers gesteund worden, ook als het gaat om het toekennen van rechten aan migranten. Verzorgingsstaten maken mensen solidair (Crepaz 2008, Mau en Burckhardt 2009, Van Oorschoot 2008). Wel vinden veel mensen dat nieuwkomers niet vanaf dag één rechten moeten krijgen (Reeskens en Van Oorschoot 2012).

Het meeste onderzoek gaat over hoe autochtonen aan kijken tegen solidariteit en migratie.⁸ Maar hoe solidair zijn migranten zelf als ze maar met één been in ons land staan? Willen tijdelijke migranten wel meedoen aan de sociale zekerheid en de zorg voor ouderen en mensen met een beperking? De voor mijn boek *Vreemden in de verzorgingsstaat* (2013; zie ook Kremer 2016)

bevraagde arbeidsmigranten zeggen dat ze zich door mee te betalen onderdeel voelen van de Nederlandse gemeenschap, al mag het voor bijvoorbeeld Indiase migranten, zoals Mahinder, wel een tandje minder. De te onderzoeken verbindingsopgave is dus: hoe kunnen we in tijden van ongelijke diversiteit de formele solidariteit buigen zonder dat die breekt?

Een volgende verbindingsopgave ligt op het terrein van de wederkerige rechten en plichten tussen overheid en burger. Nu de verantwoordelijkheid helemaal verschoven is van overheid naar burger is het onduidelijk welke aanspraken burgers nu en in de toekomst nog op zorg kunnen maken, een onzekerheid die migratieweerstand in de hand kan werken (Dekker et al. 2016). Een terugtrekkende overheid werkt zelden verbindend. Daar komt bij dat in het deels gedecentraliseerde zorgstelsel burgers niet dezelfde rechten hebben; het gaat om ‘zorg op maat’. Wat betekent dat?

Hoewel vaak het beeld heerst dat migranten té veel gebruikmaken van de verzorgingsstaat, is in de gehandicaptenzorg, verpleeghuiszorg en thuiszorg eerder het omgekeerde het geval; de rechten die er nog wel zijn, worden door migranten maar weinig gebruikt (Van Dijk 2012, Van den Berg 2014). Dat komt onder andere doordat ze geen vertrouwen hebben in overheidsinstellingen, zoals gemeenten of thuiszorg (zie Schrooten et al. 2015, Nijhoff 2015).⁹ De lager opgeleide Turkse en Poolse migranten uit mijn onderzoek vonden de verzorgingsstaat heel belangrijk, maar ze zeiden tegelijkertijd: ‘Hij is er niet voor ons.’ Vaak vinden migranten de zorg niet passen bij hun culturele of religieuze achtergrond (Meulenkamp et al. 2010, Van den Berg 2014, Arcon 2012). Er is helemaal geen sprake van ‘zorg op maat’.

De vraag is, als het om rechten en plichten gaat, hoeveel verschil er gemaakt kan en mag worden in een door burgers gefinancierd zorgstelsel (zie ook Transitiecommissie Sociaal domein 2015). Misschien is het ‘zorg op maat’ als Mehmet naar een ‘Turkse’ dagbesteding kan, maar is het eveneens maatwerk als de huisarts wel midden in de nacht naar Mahinder gaat omdat het een andere betekenis heeft voor hem? En wat is zorg op maat voor Marjolein? Wanneer verschillen te groot worden en gebaseerd zijn op vage gronden, voelen mensen zich onrechtvaardig behandeld. En bij een gevoel van discriminatie wordt de verbinding makkelijk verbroken, of je nu Mehmet, Mahinder of Marjolein heet (zie bijvoorbeeld Verkuyten 2010). De belangrijkste verbindingsopgave is dus: hoe kan de verzorgingsstaat er zijn voor iedereen, en tegelijkertijd legitiem verschil maken?

Ik ga nu wat uitgebreider in op de twee laatste opgaven: verbindingen onderling – wat ik zal toespitsen op zorg in de buurt – en de professionele dienstverlening in de zorg.

Onderlinge verbindingen in de buurt

Onderlinge verbindingen zijn belangrijk én zijn lastig te leggen. In de sociale psychologie is veel aandacht voor de positieve effecten van ontmoeten, ook wel de contacthypothese, of ‘bekend maakt bemind’. Natuurlijk is ontmoeten geen wonderbindmiddel, het pakt bijvoorbeeld alleen gunstig uit als de uitgangssituatie gelijk is en er vriendschapspotentieel is. Maar als mensen iets samen doen, hebben ze minder vooroordelen en zien ze de ander niet primair meer als lid van een etnische groep, maar als een individu of als lid van een heel andere groep (Allport 1954, Pettigrew en Tropp 2006). De ander is geen ‘Pool’ of ‘Hollander’ meer, maar buurman, collega, of supporter van Ajax. Hoewel onderscheid tussen mensen altijd gemaakt zal worden, helpt het als de verbindingen ook eens anders gelegd worden, als er een nieuw ‘wij’ is. ‘Wij, de bewoners van de Dapperbuurt’ of ‘Wij, liefhebbers van tuinieren’.

Het punt is alleen: mensen kunnen en willen elkaar niet altijd ontmoeten. Kijk maar naar onze steden. Wij leven minder etnisch gescheiden dan in de VS of Engeland, maar meer dan in Duitsland of Denemarken. Vooral in de grote steden concentreren sociaal-economisch zwakke allochtonen zich in specifieke wijken, wijken die – anders dan bijvoorbeeld in de VS – bijna altijd wel etnisch gemengd zijn. Van alle Nederlandse steden neemt vooral in het economisch *boomende* Amsterdam de segregatie toe (Ponds et al. 2015). Het is in die zin niet vreemd dat meer dan de helft van de autochtone Amsterdammers zegt geen contact te hebben met mensen uit andere etnische groepen. Surinaamse Amsterdammers mengen veel meer (Gemeente Amsterdam 2014).

Maar als mensen wel bij elkaar in de straat of in de buurt wonen, doen ze dan eigenlijk wel eens wat samen? Die vraag is ook relevant omdat mensen zo lang mogelijk in hun eigen huis moeten blijven wonen en van burens verwacht wordt dat ze elkaar helpen. In de ‘participatiesamenleving’ worden verbindingen – ‘sociale netwerken’ in het jargon van beleid en professionals – vooral benadrukt als middel om tot zelfredzaamheid te komen. Verbindingen zijn, anders dan bij Marshall, geen doel. Het netwerk moet je helpen om van je schulden af te komen, je netwerk moet je helpen je huis aan kant te krijgen. De vraag is nu: kunnen en willen buurtbewoners elkaar wel helpen, en hoe zit dat in diverse buurten?

De socioloog Putnam luidde al in 2007 de noodklok. Uit zijn onderzoek bleek: hoe etnisch diverser de buurt, des te meer onderling wantrouwen er is, en hoe meer mensen zich terugtrekken uit hun sociale leven. Mensen kruipen als een schildpad in hun huisje (Putnam 2007). Na meer dan negentig onderzoeken in de VS, Europa en Nederland blijkt dat niet alles klopt. Mensen in

diverse buurten vertrouwen vreemden helemaal niet minder. Wat wel klopt, is dat mensen in diverse wijken minder contact met elkaar hebben én elkaar minder hulp bieden, ook in Nederland (Gijsberts et al. 2008, Lancee en Dronkers 2008, Gesthuizen et al. 2009, Van der Meer en Tolsma 2014). Of dat echt helemaal op het conto komt van etnische diversiteit, is geen uitgemaakte zaak. Misschien is economische deprivatie van de buurt wel belangrijker, of hoe snel mensen verhuizen (Uslaner 2012, Laurence 2011, Demireva 2015). De hypermobiliteit in sommige wijken zal niet bijdragen aan onderlinge hulp: denk aan Amsterdam-Zuidoost of aan het chique Haagse Statenkwartier waar alle expats wonen.

Hoeven we dan helemaal geen zorg van burens te verwachten in diverse wijken? Luisteren we naar stadssociologen, dan liggen intensieve verbanden tussen burens niet voor de hand (zie ook Prins 2010). Onderzoek in Engeland, België en Nederland laat zien dat hoewel in sommige superdiverse wijken een *modus vivendi* is gevonden, in andere wel degelijk spanningen bestaan (Wessendorf 2014, Blommaert 2013, Mepschen 2016, Pemberton en Phillimore 2016).

Toch signaleren ook stadssociologen wel een verlangen én een noodzaak naar ietsje meer, naar ‘publieke familiariteit’ (Blokland 2006) – het herkennen van onbekenden – of ‘amicaliteit’, een vriendschappelijke omgangsvorm in de buurt (Duyvendak en Wekker 2015). Dat is vaak nog belangrijker voor kwetsbare ouderen of mensen met een psychische of verstandelijke beperking, die veel baat hebben bij een blik van verstandhouding of een kletspraatje, zoals Mehmet die goede contacten heeft in de straat (Ootes 2012).

Stadssociologen komen zelden achter de voordeur. Maar zorgsociologen die dat wel doen, benadrukken dat er belangrijke grenzen zijn aan burenzorg. Het is zo goed als uitgesloten dat burens of buurtbewoners intieme, zware, langdurige mantelzorgtaken oppakken (zie bijvoorbeeld De Klerk et al. 2015). Door het menselijk verlangen naar wederkerigheid in relaties is de hulp vaak kortdurend. Het is de familie van wie je het moet hebben. De wijkpastoor in het Oude Westen in Rotterdam, een hyperdiverse buurt, zegt daarom: ‘Wie echt wil dat in deze buurt wordt gezorgd, kan beter inzetten op het lijmen van al die gebroken families.’ Burens houden wel een oogje in het zeil, doen soms weleens een boodschapje – liefst in gedeelde zorg met anderen (Linders 2010, Bredewold et al. 2013). Maar burens zijn gewoon burens. Daarom zijn mensen met een beperking soms zo eenzaam in de buurt, blijkt uit onderzoek van Verplanke en Duyvendak (2010).

Toch zeggen mensen dat ze best wat meer willen doen. Er is sprake van wat de voorganger van deze leerstoel, Evelien Tonkens, zo mooi een ‘altruïstisch overschot’ noemt (2010). De ‘participatiesamenleving’ wekt behoorlijk wat

burgerweerstand op als het gekoppeld is aan verplichtingen en bezuinigingen. Maar betekent de term ‘iets voor een ander doen’, dan zijn burgers een stuk enthousiaster (TNS NIPO 2013). Zo geeft het merendeel van de Amsterdammers aan er geen zin in te hebben zich te bekommeren om lantaarnpalen of hangjongeren, maar wel om zieke of hulpbehoevende burens. Dat geldt des te meer voor Surinaamse en Marokkaanse Amsterdammers (Gemeente Amsterdam 2014).

Kortom, er is sprake van wat je een verbindingsparadox kan noemen. Als we gescheiden leven, kunnen we niets samen doen. En als we wél samen leven, doen we het niet, maar we willen dat wel. Wat te doen? Verbindingen zijn natuurlijk maar beperkt maakbaar. Ze zijn een ‘essentiële bijvangst van beleid’, zoals de socioloog Jon Elster (1983) dat noemde. Net als commanderen ‘val in slaap’, gaat verbinden in deze moderne tijd niet onder druk. Maar, zei Elster, je kunt je aandacht er wel op richten. Een verbindende verzorgingsstaat zet daarom in op economisch en huisvestingsbeleid én op wijk- en zorgbeleid, dat mensen onderling verbindt maar ook bijspringt wanneer wederkerigheid ontbreekt. De verbindingsopgave die we kunnen onderzoeken, is dan: hoe kunnen we, in een tijd van ongelijke diversiteit, ‘het altruïstisch potentieel’ aanboren zonder instrumenteel, dromerig of dwingend te zijn?

Verbindingen tussen overheid en burger: professionele zorgverlening

Ongelijke diversiteit zorgt ook voor nieuwe verbindingsopgaven voor organisaties en professionals die het gezicht én de handen en voeten zijn van de verzorgingsstaat. Zij hebben in een verbindende verzorgingsstaat, vaak boven op de directe dienstverlening die ze al verrichten, drie belangrijke functies: het organiseren en faciliteren van onderlinge ontmoetingen, burgers helpen toegang te krijgen tot hun rechten (omdat ze de weg kennen), en het vergroten van de articulatiemacht van mensen die anders niet gehoord worden (zie bijvoorbeeld Duyvendak et al. 2006). Professionals vertolken wat ook wel de derde vorm van sociaal kapitaal wordt genoemd, het zogeheten *linking capital* (Szreter en Woolcock 2004).

Dat is al heel veel. Daar komt nog een moeilijke opgave bij, namelijk om in het contact met burgers niet in vooroordelen en stereotyperingen te vervallen maar gevoelig te zijn voor verschillen die te maken hebben met culturele achtergrond, sociaal-economische ongelijkheid, gender, en uiteenlopende migratiegeschiedenissen.

Jenny Phillimore (2015), directeur van het onderzoekscentrum naar superdiversiteit in Birmingham, schrijft dat het juist steeds moeilijker wordt – praktisch en politiek – om passende zorg, of ‘cultuur-sensitieve zorg’ te bieden. Dat komt onder andere door de ‘backlash against multiculturalism’: het multiculturalisme wordt verantwoordelijk gehouden voor falende integratie, waardoor de aandacht voor verschillen juist is verslapt (zie ook Geldof 2013). Het gevaar dreigt zelfs dat zorg en hulpverlening uniformeren, oftewel uitgaan van een meerderheidsnorm. Dat ziet zij in haar onderzoek naar de Britse kraamzorg, die geheel gemodelleerd blijkt te zijn naar het leven van blanke middenklassenvrouwen. Migrantenvrouwen worden al snel als probleem gezien; ze passen niet binnen de kaders en kosten erg veel tijd. Dat is nog meer een probleem in organisaties met een hoge werkdruk, veel regelgeving en allerhande prestatie metingen. Zoals bekend, komt bureaucratie maatwerk niet ten goede.

Met moderne migratiepatronen komen daar volgens Phillimore twee specifieke problemen bij. Het eerste is ‘wederzijdse onbekendheid’. Migranten uit zo veel verschillende landen hebben geen enkel idee over zorg of het zorgsysteem, maar professionals hebben ook te weinig kennis van de complexe problematiek van allerlei onbekende groepen. Als je je realiseert dat een stad als Amsterdam 160 verschillende nationaliteiten kent, is het de vraag of ze die kennis ooit kunnen verwerven. Het tweede probleem is ‘continue nieuwigheid’. Het zorgsysteem is gebaseerd op mensen die zich vestigen in plaats van op pendelaars, tijdelijke migranten of mensen die vaak binnen het land verhuizen, zoals vluchtelingen. Terwijl mensen steeds beweeglijker worden, vertrekt de zorg vanuit een homogene, statische populatie.

Divers personeel binnen organisaties kan helpen de zorg beter te laten aansluiten op een diverse samenleving – iets wat slakkentraag van de grond komt. Waarom is dat zo belangrijk? Hoewel dezelfde taal spreken heel behulpzaam is, is het niet standaard verstandig om Marokkaanse Amsterdammers altijd door iemand uit de eigen kring te laten verzorgen. ‘Uit angst voor roddel in de gemeenschap zegt Mohammed dan juist helemaal niets meer’, zegt de coördinator van een opvanghuis voor jongvolwassenen met een mentale beperking (zie ook Meulenkamp et al. 2010). Bovendien blijf je dan vasthouden aan het beeld dat etniciteit het belangrijkste kenmerk is van mensen, en dat opleiding of generatie er minder toe doet. Alle professionals zullen meer reflectief moeten inspelen op complexe verschillen. Tegelijkertijd is diverser personeel cruciaal omdat het meer vertrouwen wekt bij migranten en hun kinderen, want dan is de verzorgingsstaat ook meer ván hen en vóór hen. En misschien wordt dan het besef urgenter dat het verlenen van zorg niet gemodelleerd kan zijn naar de niet-bestaande, doorsnee autochtone burger. De

zorg die iedereen past, is immers geen passende zorg. Bij dat besef hebben niet alleen migranten baat maar iedereen.

Toch biedt diversiteit onder professionals niet voldoende antwoord op de veranderende samenleving. Het is ook belangrijk voor de professionele praktijk om te achterhalen welke verschillende idealen van zorg er zijn. Een zorgideaal is een concept van Arlie Hochschild (1995), dat ik verder heb uitgewerkt in mijn proefschrift (Kremer 2007). Zorgidealen zijn praktijken en een idee over wat 'goede zorg' is, en door wie, waar en op wat voor manier die wordt gegeven. Zorg moet je daarbij breed opvatten, van het douchen van een zieke oudere tot een chronisch zieke zoals Marjolein aan het werk helpen. Verschillende zorgidealen kunnen we betrappen door bijvoorbeeld botsingen tussen cliënten, naasten en professionals onder de loep te nemen.

Het beperkte (etnografische) onderzoek dat er is, laat zien dat die idealen over veel dimensies van zorg gaan: religie, bejegening, fysiek contact, man-vrouwverhoudingen, en het tonen van emoties. Ook de verbinding met naasten – de familie – is onderdeel van veel wrijvingen (Van Keer et al. 2015). De moeder van Mehmet heeft het gevoel dat ze wordt gezien als een inbreker in de professionele zorgpraktijk; ze mag hem niet ophalen om gezellig naar de markt te gaan. Tegelijkertijd constateren veel professionals dat familie juist de zwakke schakel is, ook in migrantenkringen (zie ook Schrooten et al. 2015). Turkse kinderen komen heus niet altijd op bezoek bij hun zieke ouders, vluchtelingen hebben vaak weinig familie. Ook zorgt hypermobiliteit soms voor extra zorgen. De coördinator van een opvanghuis zegt: 'Iedereen heeft het altijd maar over het binnenhalen van het netwerk. Maar een vader van een heel kwetsbaar Somalisch meisje loopt steeds in en uit, en dan neemt hij haar weer twee weken mee. Ik denk alleen maar: hoe hou ik het netwerk buiten.'

Vindplaatsen van verschillende zorgidealen zijn ook de etnisch of religieus georiënteerde hulp- en zorginitiatieven. Denk bijvoorbeeld aan thuiszorgorganisaties van Turkse of Marokkaanse huize, evangelische en katholieke migrantenkerken, of transnationale hulporganisaties zoals het Poolse Barka (zie ook Schrooten et al. 2015). Hoewel ze naadloos passen bij beleidspierpunten als het nieuwe ondernemerschap, of actief burgerschap, ontmoeten ze vaak wantrouwen. Soms terecht, omdat veel van dergelijke zorgorganisaties failliet zijn gegaan, maar dat is niet het enige. De angst bestaat dat de organisaties enkel op de eigen kring zijn gericht; ze zijn als het ware 'verkeerd verbonden'. Het begrip 'parallele gemeenschap'¹⁰ duikt te pas en onpas op, een term die nooit valt bij een zorgcoöperatie van enkel hoger opgeleiden. Uit een recente studie blijkt dat islamitische scholen en internaten inderdaad een sterke nadruk leggen op groepsbinding maar tegelijkertijd verbonden zijn met reguliere jeugdvoorzieningen, zoals de opvoedingsondersteuning (Day et al.

2016). Kortom, veel van deze initiatieven zijn juist inzichtgevend omdat ze blootleggen waarin standaarduitvoeringspraktijken tekortschieten.

De laatste verbindingsopgave ligt dus in handen van professionals en hun organisaties, omdat ze een belangrijke schakel zijn tussen overheid en burgers. Ze kunnen ervoor zorgen dat ook in een immigratiesamenleving de verzorgingsstaat er van en voor iedereen is. De te onderzoeken vraag daarbij is: Als de samenleving verandert – diverser wordt – hoe kan de professionele zorg dan daadwerkelijk meeveranderen, binnen de grenzen van een publiekelijk gefinancierde verzorgingsstaat? Hoe wordt zorg op maat geen zorg op middelmaat?

Een verbindende verzorgingsstaat: onderzoeksagenda

Hij is duur, groot, koud, log, traag, bureaucratisch en bemoeizuchtig. De verzorgingsstaat, de trots van Marshall en de naoorlogse generatie, staat al ruim een kwarteeuw in het verdomhoekje. Hoewel enorm afgeslankt en aangepast, opgeschoond en opgeknapt, is hij nooit goed genoeg. De beleidssocioloog Van Doorn schreef in 1978 dat de verwachtingen van de verzorgingsstaat te hoog waren en van de mensen te laag. Nu is het radicaal omgekeerde het geval. Van de burgers wordt veel verwacht en van de verzorgingsstaat heel weinig. In tijden van diversiteit en ongelijkheid gaat het niet alleen over meer of minder overheid maar over welke overheid er nodig is, één die kan verbinden en écht kan aansluiten bij een veranderende samenleving. Vaak ongemerkt, is het uiteindelijk de verzorgingsstaat die heel verschillende burgers als Mehmet, Mahinder en Marjolein verbindt.

Welk soort onderzoek kan een bijdrage leveren aan de verbindingsopgaven? De leerstoel zal zich vooral, maar niet uitsluitend, richten op microsociologisch, kwalitatief onderzoek. Tijdens deze oratie heb ik veel cijfers laten vallen. Die geven inzicht en een opgeruimd gevoel. Maar gedrag en gevoelens zijn vaak moeizaam in cijfers te vatten. De dichteres Marjoleine de Vos (2016) beschrijft hoe we tegenwoordig alles in cijfers willen vangen. Pijn bijvoorbeeld, of het huwelijk. ‘Zou je ook een cijfer kunnen geven aan je leven? Mijn leven is een acht! Maar vandaag is mijn leven toevallig een drie. Middelen maar? Waarom geloven we toch zo enorm in cijfers?’ vraagt ze zich af. ‘Cijfers laten geen fractie zien van wat het leven zelf is, leven is veel te vertakt, verknoopt, verkruid, veel te rommelig, stralend en modderig voor een cijfer.’ Microsociologisch onderzoek kan dat vertakte leven beter in beeld krijgen.

Bovendien: in een tijd van diversiteit kunnen we als onderzoeker beter zo dicht mogelijk bij individuele burgers beginnen. We weten te weinig over de

verschillende burgers, zeker als we buiten de geëigende categorieën als ‘allochtoon en autochtoon’ willen kijken. Ook weten we te weinig over de precieze wisselwerking tussen burgers en verzorgingsstaat. Microsociologisch onderzoek kan een belangrijke bijdrage leveren aan de veelal op survey-onderzoek gebaseerde theorievorming over solidariteit en verbinding in de verzorgingsstaat. Waar microsociologisch onderzoek altijd goed in is geweest, is om een brug te slaan naar praktijkinterventies, maar veel minder naar beleidsinterventies. Na meer dan tien jaar rapporten te hebben geschreven voor de regering kom ik tot de conclusie dat beleid onvoldoende gebaseerd is op een veel vertakter, verknoopt, modderiger en diverser beeld van burgers. Kortom, met de leerstoel proberen we heel wat verbindingen te leggen tussen theorie, praktijk en beleid.

De geschetste opgaven voor een verbindende verzorgingsstaat zullen hopelijk ook door andere wetenschappers opgepakt worden. De komende jaren gaan wij in ieder geval aan de slag met door ZonMw gefinancierd kwalitatief onderzoek naar de participatiekansen en barrières van jongvolwassenen met een lichte verstandelijke beperking in de etnisch diverse steden Amsterdam en Den Haag. Dit doen we samen met Yvonne Heijnen in het kader van het Ben Sajat Centrum voor langdurige zorg. In datzelfde kader werken we ook samen met Fleur Thomése van de VU aan het programma *De zorgvriendelijke stad*, waarbij we onderzoeken hoe iederéén daaraan kan bijdragen, ook werkgevers, winkels of woningcorporaties. Met Baukje Prins en Fuusje de Graaff van de Haagse Hogeschool onderzoeken we ‘Idealen van zorg in de superdiverse stad’, door middel van etnografisch onderzoek onder cliënten en professionals van een Turks-Nederlandse thuiszorgorganisatie en een meer klassieke organisatie. Ik kijk ernaar uit om samen met jullie de mooie en modderige, veelkleurige en vertakte wereld in te stappen.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Graag dank ik de Stichting Actief Burgerschap en Stichting Cordaan voor hun betrokkenheid bij de leerstoel. Jan Willem Duyvendak, Pauline Meurs, Fenneke Wekker en Radboud Engbersen waren zo vriendelijk en behulpzaam om eerdere versies van deze oratie te lezen en te bespreken. Mijn dierbaren heb ik tijdens de plechtigheid uitvoerig bedankt, maar ik doe dat graag op deze plaats nog een keer.
2. De verhalen en citaten komen uit eerder onderzoek onder migranten (Kremer 2013, 2016), uit kwalitatief onderzoek onder flexibel werkenden (Kremer et al. 2017) en uit voorbereidende interviews die gedaan zijn voor het door ZonMw gehonoreerde onderzoeksprogramma *Meer op eigen benen in de etnisch diverse stad*.
3. De aanduiding allochtoon – letterlijk: ‘niet van hier’ – probeer ik zo veel mogelijk te vermijden omdat deze term stigmatiserend en veel te grofmazig is. Maar omdat het CBS tot voor kort wel op die manier categoriseerde, is het gebruik ervan lastig te vermijden (zie ook Bovens et al. (2016)).
4. In de sociologie bestaan veel concepten en benaderingen die direct of indirect betrekking hebben op verbinden. Ik heb inspiratie gevonden in de sociaalkapitaalbenadering van Putnam (2000, 2007) en in studies naar vertrouwen (Misztal 1996, Rothstein 2005, Uslaner 2002) en wederkerigheid (Komter 2003). Ook de sociale psychologie is een belangrijke bron voor onderzoek naar verbindingen, onder andere rond sociale afstand, groeps grenzen en contact (Verkuyten 2010).
5. We zien ook grote verschillen binnen etnische groepen onder jongvolwassenen. Een deel van de Turkse en Marokkaanse vrouwen hecht de hoogste prioriteit aan werk, terwijl een ander deel zich vooral richt op het gezin en het werk daarop afstemt (Kleinepier 2015).
6. Zie ook bijvoorbeeld het werk van Geldof (2013), Phillimore (2015), Crul (2016) en Blommaert (2013). Het artikel van Vertovec ‘Super-diversity and its implications’ had in oktober 2016 1975 Google Scholar-hits.
7. Het benadrukken van intersectionaliteit, ook wel vertaald met ‘kruispuntdenken’, was ook al een belangrijk voorstel vanuit genderstudies. Onderzoek zou moeten vertrekken vanuit de interactie tussen factoren als gender, ‘ras’, etniciteit en klasse (Crenshaw 1989).
8. Hier komt langzaam verandering in. Zie bijvoorbeeld Reeskens en Van Oorschot (2015).
9. Over vertrouwen (*general trust*) en vertrouwen in instituties onder migranten is nog weinig bekend. In de CBS-studie *Sociale samenhang 2015: wat ons bindt en verdeelt* (2015) komt naar voren dat mensen van Marokkaanse, Turkse, Antilliaanse en Surinaamse origine minder vertrouwen hebben in onbekenden dan mensen van Nederlands huize, ook als er rekening wordt gehouden met het opleidingsniveau. Bovendien hebben ze (iets) minder vertrouwen in instituties als het parlement, politie etc. Over de instituties van de verzorgingsstaat worden door het CBS geen vragen gesteld.
10. Het begrip wordt toegeschreven aan de Duitse socioloog Heitmeyer, die in de jaren negentig onderzoek deed naar fundamentalisme. Parallele gemeenschappen werden door hem als een risico gezien vanwege de afscheiding van de eigen ge-

meenschap van de bredere samenleving. Vaak ging het om islamitische organisaties. Hoewel de term is geïntroduceerd in Nederland door minister Hirsch Ballin om te wijzen op organisaties die zich niet zouden houden aan de rechtstaat, wordt de term nu veel breder gehanteerd en ook gebruikt in het sociale domein (zie Sunier en Landman 2014, Huijnk et al. 2015).

Literatuur

- Allport, G.W. (1954) *The nature of prejudice*. Cambridge: Perseus Books
- Arcon (2012) Wensen, behoeften en knelpunten bij interculturele palliatieve zorg. Borne: Arcon
- Arnout, K. en M. Spotti (2014) *Superdiversity discourse*. Working Papers in Urban Language & Literacies; paper 122
- Berg, M. van den (2014) *Mantelzorg en etniciteit. Etnische verschillen in zorgattitude, zorgbereidheid en conflicthantering van mantelzorgers*. Proefschrift. Universiteit Twente
- Blinder, S. (2015) 'Imagined immigration: the impact of different meanings of "immigrants" in public opinion and policy debates in Britain', *Political Studies*, 63, 1, p. 80-100
- Blokland, T. (2006) *Het sociale weefsel van de stad. Cohesie, netwerken en korte contacten*. Oratie, 12 januari 2006. Erasmus Universiteit Rotterdam
- Blommaert, J. (2013) 'Convivialiteit en superdiversiteit', www.dewereldmorgen.be (18 april 2013)
- Bovens, M., M. Bokhorst, R. Jennissen en G. Engbersen (2016) Migratie en classificatie. Naar een meervoudig migratie-idiom. Den Haag: WRR
- Bredewold, F., E. Tonkens en M. Trappenburg (2013) 'Wederkerigheid tussen weerbare en kwetsbare burgers. Wat zijn de mogelijkheden en de voorwaarden?' In: T. Kampen, I. Verhoeven en L. Verplanke (red.) *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. Amsterdam: Van Genneep
- CBS (2015) *Sociale samenhang 2015: wat ons bindt en verdeelt*. Den Haag, CBS
- CBS (2016) '150.000 inwoners van Poolse herkomst'. Persbericht 13-6-2016. Den Haag, CBS
- Crenshaw, K. (1989) 'Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics', *University of Chicago Legal Forum*, 1, 8, p. 139-167
- Crepaz, M.M.L. (2008) *Trust beyond borders. Immigration, the welfare state and identity in modern societies*. Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Crul, M. (2016) 'Super-diversity vs. assimilation: how complex diversity in majority-minority cities challenges the assumptions of assimilation', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42, 1, p. 54-68
- Crul, M.R.J., J. Schneider en F. Lelie (2013) *Super-diversity. A new perspective on integration*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Day, M., T. Pels en R. Gilsing (2016) *Eigen voorzieningen van migranten in het jeugd-domein. Literatuuronderzoek naar de kansen en risico's voor de ontwikkelingskansen van jeugdigen*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving
- Dekker, P., J. den Ridder en P. van Houwelingen (2016) *Zorg en onbehagen in de bevolking*. Den Haag: RVS/SCP
- Demireva, N. (2015) 'Briefing: immigration, diversity and social cohesion', *The Migration Observatory*, juli 2015

- Doorn, J. van (1978) 'De verzorgingsmaatschappij in de praktijk'. In: J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.) *De stagnerende verzorgingsstaat*. Meppel: Boom
- Duyvendak, J.W., T. Knijn en M. Kremer (2006) *Policy, people, and the new professional. De-professionalisation and re-professionalisation in care and welfare*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Duyvendak, J.W. en F. Wekker (2015) *Thuis in de openbare ruimte. Over vreemden, vrienden en het belang van amicaliteit*. Den Haag: NICIS
- Dijk, T. van (2012) *Migranten en de Wmo. Een verkenning naar aanbod, gebruik en toegankelijkheid van informatievoorzieningen, individuele voorzieningen en dagbesteding in de G4*. Utrecht: Pharos
- Elster, J. (1983) *Sour grapes. Studies in the subversion of rationality*. Cambridge: Cambridge University Press
- Engbersen, G., M. Iliés, A. Leerkes, E. Snel en R. Meij (2011) *Arbeidsmigratie in vieren. Bulgaren en Roemenen vergeleken met Polen*. Rotterdam: Erasmus Universiteit
- Entzinger, H. en J. van der Meer (red.) (2004) *Grenzeloze solidariteit*. Amsterdam: De Balie
- Esping-Andersen, G. (1990) *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press
- Freeman, G. (1986) 'Migration and the political economy of the welfare state', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 485, 1, p. 51-63
- Geldof, D. (2013) *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*. Leuven / Den Haag: Acco
- Gemeente Amsterdam, Bureau Onderzoek en Statistiek (2014) *Amsterdamse burgermonitor 2013*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam
- Gesthuizen, M., T. van der Meer en P. Scheepers (2009) 'Ethnic diversity and social capital in Europe: Tests of Putnam's thesis in European countries', *Scandinavian Political Studies*, 32, 2, p. 121-142
- Gijsberts, M., T. van der Meer, J. Dagevos (2008) 'Vermindert etnische diversiteit de sociale cohesie?' In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.) *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal Cultureel Rapport*. Den Haag: SCP
- Gijsberts, M. en M. Lubbers (2013) *Nieuw in Nederland. Het leven van recent gemigreerde Bulgaren en Polen*. Den Haag: SCP
- Gijsberts, M. en M. Lubbers (2015) *Langer in Nederland. Ontwikkelingen in de leef-situatie van migranten uit Polen en Bulgarije in de eerste jaren na migratie*. Den Haag: SCP
- Hochschild, A.R. (1995) 'The culture of politics: Traditional, postmodern, cold-modern and warm-modern ideals of care', *Social Politics*, fall, p. 331-346
- Huijnk, W. en J. Dagevos (2012) *Dichter bij elkaar? De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland*. Den Haag: SCP
- Huijnk, W., J. Dagevos, M. Gijsberts en I. Andriessen (2015) *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland*. Den Haag: SCP
- Jennissen, R., G. Engbersen, M. Bokhorst, S. de Leeuw en M. Bovens (2015) *Migratie-diversiteit beter in beeld*. Den Haag: WRR

- Keer, R.L., van, R. Deschepper, A.L. Francke, L. Huyghens en J. Bilsen (2015) 'Conflicts between healthcare professionals and families of a multi-ethnic patient population during critical care: an ethnographic study', *Critical Care*, 19, 1, p. 441
- Klerk, M. de, A. de Boer, I. Plaisier, P. Schijns en S. Kookier (2015) *Informele hulp: wie doet er wat?* Den Haag: SCP
- Komter, A. (2003) *Solidariteit en de gift. Sociale banden en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Kremer, M. (2007) *How welfare states care. Culture, gender and parenting in Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Kremer, M. (2013) *Vreemden in de verzorgingsstaat. Hoe arbeidsmigratie en sociale zekerheid te combineren*. Den Haag: Boom Lemma
- Kremer, M. (2016) 'Earned citizenship: Labour migrants' views on the welfare state', *Journal of Social Policy*, 45, 3, p. 395-415
- Kremer, M., R. Went en A. Knottnerus (2017) *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van de arbeid*. Den Haag: WRR
- Lancee B. en J. Dronkers (2008) 'Etnische diversiteit, sociaal vertrouwen in de buurt en contact van allochtonen en autochtonen met de burens', *Migrantenstudies*, 24, 4, p. 225-250
- Larsen, C.A. (2006) *The institutional logic of welfare attitudes. How welfare regimes influence public support*. Aldershot: Ashgate
- Larsen, C.A. (2013) *The rise and fall of social cohesion. The construction and deconstruction of social trust in the US, UK, Sweden, and Denmark*. Oxford: Oxford University Press
- Linders, L. (2010) *De betekenis van nabijheid. Een onderzoek naar informele zorg in een volksbuurt*. Den Haag: SDU
- Marshall, T.H. (1976, origineel 1950) 'Citizenship and social class'. In: T.H. Marshall, *Citizenship and social development*. Westport: Greenwood Press Publishers
- Mau, S. en C. Burckhardt (2009) 'Migration and welfare state solidarity in Western Europe', *Journal of European Social Policy*, 19, 3, p. 213-229
- Meer, T. van der, en J. Tolsma (2014) 'Unity in diversity: Ethnic diversity and its effect on social cohesion, a review of 56 empirical studies', *Annual Review of Sociology*, 40, p. 459-478
- Meer, T. van der, en T. Reeskens (2015) 'Meneer Rutte, de oplossing ligt niet bij Mohammed', www.socialevraagstukken.nl
- Meissner, F. en S. Vertovec (2015) 'Comparing super-diversity', *Ethnic and Racial Studies*, 38, 4, p. 541-555
- Meulenkamp, T.M., A.P.A. van Beek, D.L. Gerritsen, F.M. de Graaff en A.L. Francke (2010) *Kwaliteit van leven bij migranten in de ouderenzorg. Een onderzoek onder Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse/Arubaanse en Chinese ouderen*. Utrecht: NIVEL
- Miller, D. (2006) 'Multiculturalism and the welfare state: Theoretical reflections.' In: K. Banting en W. Kymlicka (red.) *Multiculturalism and the welfare state. Recognition and redistribution in contemporary democracies*. Oxford: Oxford University Press
- Misztal, B. (1996) *Trust in modern societies: The search for the bases of social order*. Cambridge/Oxford: Policy Press

- Kleinepiet, T. (2015) *Life courses of immigrants and their descendants*. Proefschrift. Universiteit van Groningen
- Laurence, J. (2011) 'The effect of ethnic diversity and community disadvantage on social cohesion: A multi-level analysis of social capital and interethnic relations in UK communities', *European Sociological Review*, 27, p. 70-89
- Mepschen, P. (2016) *Everyday autochtony. Difference, discontent and the politics of home in Amsterdam*. Proefschrift. Universiteit van Amsterdam.
- Nijhoff, K. (2015) 'Ervaringen van Poolse gevestigde migranten'. In: S. Bonjour et al. *Open grenzen, nieuwe uitdagingen. Arbeidsmigratie uit Midden- en Oost-Europa*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Oorschot, W. van (2008) 'Solidarity towards immigrants in European welfare states', *International Journal of Social Welfare*, 17, p. 3-14
- Ootes, S.T.C. (2012) *Being in place. Citizenship in long-term mental healthcare*. Proefschrift. Universiteit van Amsterdam.
- Pemberton, S. en J. Phillimore (2016) 'Migrant place making in superdiverse neighbourhoods: moving beyond ethno-national boundaries', *Urban Studies*, 2016
- Pettigrew, T.F. en L.R. Tropp (2006) 'A meta-analytic test of intergroup contact theory', *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 5, p. 751-783
- Phillimore, J. (2015) 'Delivering maternity services in an era of superdiversity: the challenges of novelty and newness', *Ethnic and Racial Studies*, 38, 4, p. 568-582
- Ponds, R., M. van Ham en G. Marlet (2015) *Verschillen, ongelijkheid en segregatie. Literatuurstudie*. Utrecht: Atlas voor gemeenten
- Prins, B. (2010) *Vreemdelingenverkeer. Samen leven en laten leven*. Intreerede. Haagse Hogeschool
- Putnam, R. (2000) *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster
- Putnam, R.D. (2007) 'E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture', *Scandinavian Political Studies*, 30, 2, p. 137-174
- Reeskens, T. en W. van Oorschot (2012) 'Disentangling the "New Liberal Dilemma": On the relation between general welfare redistribution preferences and welfare chauvinism', *International Journal of Comparative Sociology*, 53, 2, p. 120-139
- Reeskens, T. en W. van Oorschot (2015) "'Immigrants" attitudes towards welfare redistribution. An exploration of role of government preferences among immigrants and natives across 18 European welfare states', *European Sociological Reviews*, 31, 4, p. 433-445
- Rijksoverheid (2013) Troonrede, beschikbaar op: www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2013/09/17/troonrede-2013
- Rosanvallon, Pierre (2016) 'How to create a society of equals. Overcoming today's crisis of inequality', *Foreign Affairs*, 95, 1, p. 16-22
- Rothstein, B. (1998) *Just institutions matter. The moral and political logic of the universal welfare state*. Cambridge: Cambridge University Press
- Rothstein, B. (2005) *Social traps and the problem of trust*. Cambridge: Cambridge University Press
- Rothstein, B. (2011) *The quality of government. Corruption, social trust and inequality in international perspective*. Chicago/London: The University of Chicago Press

- Schans, D. (2007) *Ethnic diversity in intergenerational solidarity*. Utrecht: ICS Dissertation Series
- Schrooten, M., S. Withaecx, D. Geldof en M. Lavent (2015) *Transmigratie. Hulp verlenen in een wereld van superdiversiteit*. Leuven / Den Haag: Acco
- SCP (2012) *Continu onderzoek burgerperspectieven*. Kwartaalbericht 2012, 1. Den Haag: SCP
- SCP (2015) *Continu onderzoek burgerperspectieven*. Kwartaalbericht 2015, 4. Den Haag: SCP
- SCP (2016) *Continu onderzoek burgerperspectieven*. Kwartaalbericht 2016, 2. Den Haag: SCP
- SCP/CBS (2014) *Armoedesignalement*. Den Haag: SCP/CBS
- Soerdjbal, R.S. (2012) 'Predictoren van stemintenties van Hindoestaanse jongeren in Nederland'. Scriptie. Universiteit Leiden
- Sunier, T. en N. Landman (2014) *Turkse islam. Actualisatie van kennis over Turkse religieuze stromingen en organisaties in Nederland. Een literatuurstudie in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
- Szreter, S. en M. Woolcock (2004) 'Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health', *International Journal of Epidemiology*, 33, p. 650-667
- TNS NIPO (2013) "'Framing" participatiesamenleving doorslaggevend voor succes'. Persbericht 24 december 2013. Amsterdam: TNS NIPO
- Tonkens, E. (2010) 'Het altruïstisch overschot. Geven en helpen maken gelukkiger dan geld', *de Volkskrant*, 2 juni 2010
- Transitiecommissie Sociaal Domein (2015) *De decentralisaties in het sociaal domein: wie houdt er niet van kakelbont? Essays over de relatie tussen burger en bestuur*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken
- Uslaner, E.M. (2002) *The moral foundation of trust*. Cambridge: Cambridge University Press
- Uslaner, E.M. (2012) *Segregation and mistrust. Diversity, isolation, and social cohesion*. Cambridge: Cambridge University Press
- Verkuyten, M. (2010) *Identiteit en diversiteit. De tegenstellingen voorbij*. Amsterdam: Amsterdam University Press / Pallas Publications
- Verplanke, L. en J.W. Duyvendak (2010) *Onder de mensen? Over het zelfstandig wonen van psychiatrische patiënten en mensen met een verstandelijke beperking*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Vertovec, S. (2007) 'Super-diversity and its implications', *Ethnic and Racial Studies*, 30, 6, p. 1024-1054
- Vos, M. de (2016) 'Het leven is veel te vertakt voor een cijfer', *NRC*, 2 mei 2016
- Wessendorf, S. (2014) *Commonplace diversity. Social relations in a super-diverse context*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- WRR (2006) *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*, Amsterdam: Amsterdam University Press
- WRR (2007) *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Yerden, I. (2013) *Tradities in de knel. Zorgverwachtingen en zorgpraktijk bij Turkse ouderen en hun kinderen in Nederland*. Proefschrift. Universiteit van Amsterdam